

Konstrukcija družb in spolov v nekdanji jugoslovanski in slovenski arheološki literaturi

Nekatere vede, predvsem sociologija, antropologija in etnologija, so se dokaj hitro odzvale na feministična gibanja iz sredine šestdesetih let 20. stol. in preverile obstoječi znanstveni aparat z vidika vpliva predsodkov in predpostavk na znanost. V primerjavi z družboslovnimi znanostmi je razmeroma pozno, z desetletnim zaostankom, prišlo do premika v arheologiji. Ena glavnih začetnih kritik arheologije in drugih znanosti je bil problem pristranskosti kot posledice androcentrizma, zaradi katerega so bili moški predstavljeni kot reprezentanti kulture, medtem ko so bile omembe žensk in njihovega dela izjema. Vplive ženskega gibanja v zahodni arheologiji je mogoče zaslediti sporadično že od sedemdesetih let, od osemdesetih let naprej pa se je pod vplivom družbenih ved v arheologiji povečalo zanimanje za reinterpretacijo preteklosti (Dommasnes 1992; Sørensen 2000).¹

Iz začetnih kritik, usmerjenih predvsem k zanemarjanju vloge spolov v interpretacijah preteklega življenja skupnosti tako v muzejskih postavitev kot v poljudnih publikacijah in ne nazadnje v arheoloških tekstih, je arheologija spolov sčasoma razvila številne različne teme in pristope k raziskovanju spolov. Roberta Gilchrist (2000) je razčlenila pozicije in vsebine, ki so oblikovale arheologijo spolov, na politični feminizem, ki je vključeval teme enakih možnosti zaposlovanja v poklicu, soočanja s spolnimi stereotipi tradicionalnih interpretacij, vlogo jezika v strukturalnem seksizmu discipline ter na teorijo spolov in historični revizionizem pri vprašanjih o ženskah v zgodovini arheologije. Preprosto enačenje začetnih raziskav *gender* = družbeni spol in *sex* = biološki spol je sčasoma zamenjalo kompleksno, multidimenzionalno in kritično pojmovanje spolov, ki opozarja na nestalnost kategorij biološkega in družbenega spola, od nedavnega pa vključuje tudi kritike, ki opozarjajo na pomembnost vloge

¹ Obširen seznam izdane literature arheologije spolov sta zbrali Kelley Hays-Gilpin in Susan Carroll Roberts ter ga objavili na spletni strani <http://jan.ucc.nau.edu/gender2000/biblio/genderbib2001.html> (Hays-Gilpin, Roberts 2001).

seksualnosti posameznic in posameznikov v preteklosti, pa tudi v proučevanju zgodovine arheologije.

Arheologija spolov je uveljavljena predvsem v ZDA, Avstraliji, Veliki Britaniji in Skandinaviji, poznana pa tudi v večini zahodno- in srednjeevropskih držav, medtem ko v Sloveniji še ni uveljavljena. Dela slovenskih arheologov in arheologinj, ki se ukvarjajo specifično z družbo in/ali spoli v preteklosti, so še vedno precejšnja redkost.²

DRUŽBE IN SPOLI V PRAZGODOVINI

S kritičnim branjem *Praistorije jugoslavenskih zemalja* (Praistorija) in *Zakladov tisočletij* (*Zakladi*), oz. tistega dela *Zakladov*, v katerem je sintetično predstavljena prazgodovina, smo skušali preveriti, kakšna je interpretativna podoba prazgodovinske družbe in spolov po obdobjih. S primerjavo interpretacij družbe v *Praistoriji* in v *Zakladih* smo skušali prepoznati morebitne razlike v interpretacijah družbe in spolov. Prek tovrstnega pristopa smo želeli nekoliko osvetliti razvoj arheoloških družbenih raziskav v Sloveniji.

Deli sta bili izbrani za analizo predvsem zaradi njune sintetične narave in dejstva, da sta bili zasnovani med drugim tudi z namenom predstaviti družbeno strukturo (pra)zgodovinskih skupnosti (Benac 1979a, glej točki f in g; *Zakladi*). *Praistorija* v petih delih je skupno sintetično delo jugoslovanskih arheologov iz kar 36 muzejskih, fakultetnih in drugih institucij nekdanje Jugoslavije s konca 70. in 80. let, *Zakladi* pa podajajo pregled slovenske arheologije s konca 90. let 20. stol., kot ga vidijo predvsem arheologi z Inštituta za arheologijo, ZRC SA-ZU. *Praistorija* je pisana v znanstvenem jeziku in kot znanstvena sinteza namenjena predvsem arheološki stroki, *Zakladi* pa so kot kakovostna poljudna sinteza namenjeni javnosti in zato tudi pisani v poljudnem jeziku.

Analiza virov je pokazala, da je stopnja raziskanosti družbene strukture kot celote v *Praistoriji* zelo nizka, vendarle pa se ta precej razlikuje znotraj raziskav posameznih obdobj. Med njimi najbolj odstopajo paleolitske in mezolitske raziskave, saj se vprašanja družbene strukture sploh ne dotaknejo. Raziskovalci so skupnosti označili kot lovske populacije, ob tem pa so te označitve navadno le zamenjava oznak, s katerimi je človek najpogosteje označen kot nosilec neke materialne kulture. V neolitskih skupnostih so arheologi prepoznali matriarhal-

² Posebej velja omeniti Bibo Teržan, ki se pravzaprav edina med slovenskimi prazgodovinskimi arheologinjami in arheologi že od konca sedemdesetih let 20. stol. naprej ukvarja s strukturo družbe. Predvsem na podlagi grobnih pridatkov je proučevala železnodobno družbo širšega območja, od Črnega morja pa do Alp. Nekatere elemente arheologije spolov je v sredini devetdesetih let uporabila Tatjana Greif v raziskavi življenja na Ljubljanskem barju (Greif 1997), v slovenščino pa je prevedla nekatere najpomembnejše teoretske tekste arheologije spolov (Hays-Gilpin, Whitley 2000).

no rodovno družbeno ureditev. Eneolitske skupnosti so arheologi navadno označili kot rodove in/ali plemena, organizirana v plemenske in nadplemenske organizacije. V eneolitiku naj bi potekalo več družbenih sprememb, izoblikovanje vojaškega in obrtniškega sloja, patriarhata kot oblike družbene ureditve in uveljavitve posameznikov v vlogi knezov, starešin. V bronasti dobi je bila osnovna družbena enota družina, povezana v močno razvito rodovno in družinsko organizacijo, rod. Značilna naj bi bila patriarhalna rodovna ureditev ter v zgodnji in srednji bronasti dobi organiziranje v plemenske skupnosti, v okviru pozne bronzaste dobe pa povezovanje v večje, čvrste plemenske skupnosti. Železnodobna družbena ureditev je bila rodovno-plemenska, družine naj bi bile organizirane v rodove oz. zadruge, po družinsko-plemenskih zakonitostih naj pa bi jo vodili rodovni "prvaki", princepsi ali knezi. Izoblikoval se je vojaški in aristokratski sloj, skupnosti pa so se občasno povezovale v nadplemenske zveze.

Iz sumarnega pregleda glavnih družbenih oblik oz. kategorij, v *Praistoriji* uporabljenih za definiranje prazgodovinskih družbenih struktur, sta razvidni njihova nesistematična in nejasna vpeljava in uporaba. Modeli so vpeljeni brez predhodnega jasnega definiranja konceptov. Tako je bil npr. koncept t. i. lovske populacije v *Praistorijo* vpeljan in uporabljan brez definicije, kakšna je bila družbena struktura lovskih populacij, njihova demografija, velikost območja ene skupnosti ter odnosi z drugimi skupnostmi ipd. Prav tako ni bil v naslednjih zvezkih primerno predstavljen koncept rodu, plemena, matriarhata in poglavarstva.

Razloge za tovrstne pomanjkljivosti razlag konceptov družbenih struktur lahko iščemo v prevladujoči arheološki paradigmi povojne arheologije v nekdanji Jugoslaviji. Osnovni razlagalni koncept oz. referenčni okvir je bila namreč kulturna zgodovina. Posledično je bila glavnina študij usmerjena v tipološke in kronološke analize, družbene interpretacije pa so bile navadno prezrte ali pa so kopirale določene zgodovinske modele. Stane Gabrovec (1984, 7) je nekaj let pred izidom zadnjega, železnodobnega zvezka *Praistorije* opozoril, da je v nekaterih delih slovenskih arheologov z začetka osemdesetih let 20. stol., posebej je omenil Janeza Dularja in Bibo Teržan, opaziti premik od metodologije Merhartove šole. Nova dela so bila usmerjena v raziskave družbene strukture, predhodnice pa Gabrovec vidi v delih Luckeyja in Paulija (cf. Gabrovec 1984). Kljub metodološkemu premiku, ne le v britanski in ameriški arheologiji, temveč tudi v nemški prazgodovinski arheologiji, ki je izšla iz Merhartove šole, ter v slovenski, ki se je opirala na to tradicijo, pa je v *Praistoriji* velik poudarek predvsem na tipoloških in kronoloških analizah, pa tudi na interpretacijah kultur in kulturnih skupin. Gabrovec je opozoril, da analize, usmerjene v raziskave strukture prazgodovinskih družb, niso bile mogoče, dokler niso bile opravljene primarne študije,

izris in obdelava materiala. "Nove teorije so lahko dopolnilo le tam, kjer nam to omogoča gradivo (Gabrovec 1984, 8)." Šibke družbene interpretacije prazgodovinskih družb v *Praistoriji* so torej najverjetneje odraz ne le neusmerjenosti povojne "jugoslovanske arheologije" v tovrstne raziskave, temveč deloma tudi dokaj klasične pozitivistične drže, da zanje niso bili izpolnjeni potrebni pogoji.

V interpretacijah družbenih struktur v *Praistoriji* so se arheologi in arheologinje oprli na tri koncepte, ki v različnih zgodovinah arheologije v nekdanji Jugoslaviji navadno niso omenjeni. Ob uporabi arheoloških indikatorjev družbene strukture, med katerimi so bili tudi nekoliko problematični, kot npr. topografija naselbin, na kar so opozorili tudi nekateri avtorji, so bile uporabljene tudi etnografske analogije, preslikava današnjih družbenih vzorcev in homerski model.

Prva dva sta se uporabljala predvsem implicitno, slednji, t. i. homerski model, pa je bil uporabljen eksplicitno, predvsem v povezavi z interpretacijami situlske umetnosti in halštatske družbene strukture. Skozi analizo *Praistorijskih* interpretacij družbenih struktur je bilo mogoče predvsem uporabo etnografskih analogij in preslikav današnjih družbenih vzorcev zaslediti implicitno, saj se avtorji niso spuščali v razlago uporabljene metodologije in teoretskih postavk. Da je bil tovrstni arheološki diskurz prej pravilo kot izjema, lahko morda sklepamo iz besed Bibe Teržan, ki se v recenziji ni strinjala s kritiko Ivana Šprajca, da je arheologija brez teoretske misli (Šprajc 1982), temveč je opozorila, da je teorija vedno bila prisotna, vendar ni bila nikjer eksplicitno zapisana (Teržan 1983, 50).

Etnografske analogije so v razlagah družbene strukture uporabljali le nekateri za etnografske implikacije "dovzetnejši" arheologi. Med vsemi deli *Praistorije* v pogostnosti uporabe etnografskih analogij izrazito izstopa neolitski del, predvsem pa delo Dragoslava Srejovića. Medtem ko so etnografske analogije pravzaprav uporabljali vsi neolitičarji, pa je Srejović v interpretaciji kulture Lepenski vir šel najdlje v njihovi aplikaciji. Z etnografskimi analogijami je skušal interpretirati tako dvojno razdelitev naselja kot delitev prebivalstva po spolu in starosti glede na njihove aktivnosti. Slednja delitev je v *Praistoriji* edinstvena. Razlog za tovrstno Srejovićevo interpretacijo lahko morda vidimo v precej ne-navadni metodologiji njegovega dela (Babić 2002, 313). Čeprav je uporabljal enako raziskovalno metodologijo kot drugi, pa so bile njegove interpretacije bolj poetične: "*I've tried to see people and events behind the dead objects. In this way, I have anticipated some future archaeology, a kind of poetic archaeology ... The truth is behind the objects, not in the objects themselves* (cf. Babić 2002, 313)."

Medtem ko je uporaba etnografskih analogij predvsem v neolitskem delu precej pogosta, pa so v drugih zvezkih oz. v raziskavah paleolitskega in kovin-

skih obdobij, uporabljene le redko. Še posebej je očitna popolna odsotnost etnografskih analogij v paleolitskih raziskavah, vzroke za ta pojav pa lahko vidimo v drugačni usmerjenosti paleolitskih raziskav, ki so (bile) razumljene kot naravoslovne. Za uporabo etnografskih analogij v *Praistoriji* je značilno, da so le redko primerno predstavljene, pogosto manjkajo tudi ustrezni citati relevantne zgodovinske, sociološke in antropološke literature. Iz tovrstnega metodološko neustreznega pristopa lahko morda povzamemo, da je imela uporaba etnoloških implikacij pogosto ilustrativno vlogo ter ni imela za interpretativni diskurz večine jugoslovanskih arheologov in arheologinj večje teže. Zaradi kulturno-historičnega pristopa, ki je prevladoval v slovenski povojni arheologiji (Gabrovec 1984), podobno pa je bilo v vseh nekdanjih jugoslovanskih republikah (Babić 2002), so bile namreč arheološke raziskave, ki so se navezovalе na etnologijo, izredno redke (Šprajc 1982).

Naslednja karakteristika, razvidna iz pregleda družbenih in spolnih interpretacij *Praistorije*, je uporaba homerskega modela. Ta se uporablja predvsem v interpretacijah družbene strukture pa tudi materialne kulture kovinskih obdobij, začne pa se uporabljati že ob interpretaciji pojava kovin v eneolitskih raziskavah. Homerski model je bil prevzet neproblematično predvsem v arheologijah tistih evropskih držav, ki so se oprle na nemški model. Na nemški tip kulturno-historičnega pristopa v arheologiji so se oprle v vseh srednje- in jugovzhodno-evropskih državah.

Percepcija antične grške kulture kot legitimnega in zaželenega izvora vplivov je bila do določene mere prisotna v evropskih državah, precej bolj entuziastično pa je bila sprejeta med raziskovalci Balkana, ki so poudarjali geografsko bližino Grčije in dolgotrajne neposredne ali posredne stike (Babić 2002, 312). Podobno kot v Srbiji, kjer je bil sicer v nasprotju s slovensko arheologijo prisoten tudi vpliv "Chieldove arheologije" (Babić 2002; Novaković 2002), so se tudi arheologi in arheologinje v Sloveniji ob sprejetju nemškega modela, Merhartove šole kulturno-historičnega pristopa (Gabrovec 1984), oprli na grško preteklost. Aplikacije historičnih, mitoloških in arheoloških vzporednic iz Grčije na slovensko bronasto- in železnodobno gradivo arheologi in arheologinje utemeljujejo predvsem z geografsko bližino obeh območij.³

V *Praistoriji* je bila interpretacija prazgodovinskih družb, povezana s homerskim modelom in etnografskimi analogijami, tesno prepletena s preslikavo so-

³ "Nove anglo-ameriške teorije so nastale v svetu in na podlagi gradiva, ki nima nikakršne zveze z antičnim zgodovinskim svetom. Naš prostor jih ima, v bronasti dobi vsaj posredno z mikensko kulturo, v železni z Grčijo in Italijo. Tako ostaja za zgodovino našega ozemlja vsekakor antični zgodovinski prostor najpomembnejši. V njem bomo predvsem iskali izvore naše kulture, pa naj gre za tehnično ali duhovno, v njem bomo tudi predvsem iskali modele, razlage za strukturo naše prazgodovinske družbe (Gabrovec 1984, 8)."

dobnih družbenih vzorcev. Da je bila preslikava znanih družbenih vzorcev pravilo, lahko morda sklepamo iz interpretacij matriarhalnosti neolitske družbe in opisov knežjega razreda, ki se v terminologiji navezuje na srednjeveško zgodovino.

Na podlagi dejstva, da je diskurz celotne *Praistorije* namenoma "nevtralen", deloma izrazito androcentričen, in so omembe matriarhata predvsem reference na neka splošna vedenja, lahko v nekaterih interpretacijah prepoznamo "vrh" androcentričnega interpretiranja preteklosti.⁴ Matriarhat pomeni stalno označitev družbene ureditve neolitskih družb⁵ (Brukner 1979, 224; Benac 1979b, 405; Batović 1979, 515, 562) in temelji na takrat splošno sprejetih tezah, ki so bile podprte z interpretacijami antropomorfne plastike (Benac 1979b, 443, 448; Garašanin 1979, 195) ter se navezujejo tudi na pripisovanje pomena uporabi bele ali rdeče barve, ki je povzeto po Masajih (Batović 1979, 557, 612, 613). Koncept matriarhata ni podrobneje razložen na nobenem mestu, razumevanje le-tega pa se razlikuje med posameznimi avtorji. Medtem ko je Šime Batović poudaril, da je bila v matriarhatu ženska – mati nosilka družbenih in gospodarskih odnosov (1979, 515), Bogdan Brukner pa, da so upodobitve žensk dokaz za njeno odločajočo vlogo v gensu (1979, 224), je na drugih mestih takšna vloga žensk v skupnosti, ki naj bi jo pomenil sam koncept matriarhata, zamolčana. Alojz Benac celo interpretira nastanek dvojne zemljanke z najdišča Nebo kot posledico potrebe druženja *pripadnikov* rodu zaradi skupnega odločanja ali pa kot *moško hišo*, v kateri so preživeli del življenja neporočeni mladeniči (1979, 446). V nadaljevanju pravi, da obstoj ženskih figur kaže na pomemben položaj žensk v neolitski družbi (ibid., 448), zato je zapis o odločanju pripadnikov in ne pripadnic rodu presenetljiv. Prav tako pa kaže interpretacija strukture kot morebitne moške hiše in ne kot po etnografskih analogijah primerljive ženske hiše na prevladujoč in težko presegljiv androcentričen vzorec mišljenja. Iz neskladja med matriarhalnostjo in zapisom, da so odločali pripad-

⁴ Na tem mestu ne navajamo posameznih epizod iz teksta z namenom izpostavitve posameznih avtorjev, temveč želimo prikazati "duha časa" s kratkim prikazom le nekaterih izmed številnih podobnih interpretacij.

⁵ Antropološke debate o obstoju matriarhata na začetku kulturne evolucije imajo začetke v 19. stol. z deli Lewisa Henry Morgana, Fredericha Engelsa in Johanna Bachofena. Matriarhalne debate so obudili difuzionisti v petdesetih in šestdesetih letih 20. stol. V osemdesetih letih 20. stol. je med arheologi vladal konsenz, da so bile neolitske kulture matriarhalne ali matrifokalne, miroljubne, harmonične in z afiniteto do umetnosti, sledile pa so ji agresivne, destruktivne indoevropske patriarhalne družbe. Sodobna arheologija, vključno z arheologijo spolov, se od matriarhalnih interpretacij družbe distancira, te pa so danes v veliki meri del sodobne newagevske mitologije. V zadnjih desetletjih je mit o matriarhatu dobil nov pomen, popularna ideja Boginje je danes pomešana z različnimi gibanji in vedami, kot so krščanstvo, feminizem, ekofeminizem, ekologija, čarovništvo in arheologija. Na *Goddess movement* je v veliki meri vplivalo delo arheologinje Marije Gimbutas, ki je postala predvsem zunaj arheoloških krogov feministična ikona (Meskell 1995; Hutton 1997). O vplivu tega gibanja na arheologijo na najdišču Çatalhöyük glej diskusijo med Ianom Hoddrom in Anito Louise (Hodder, Louise 1998).

niki in ne pripadnice rodu, je jasno razvidna razlika med omembami nekih širših vedenj in dejanskim androcentrizmom v tekstih.

Z vidika pripisovanja posebnega statusa ljudem v preteklosti na podlagi "zdravorazumskega mišljenja" posebej izstopajo interpretacije knežjega sloja. Zanimivo je, da so bili vsi eneolitski "knežji" grobovi interpretirani kot moški, čeprav je šlo v večini primerov za stara nestrokovna izkopavanja brez osteoloških analiz oziroma določitve biološkega spola. Tako je npr. Stane Gabrovec ločil tako ženske kot moške halštatske knežje grobove in opozoril, da so bili ženski knežji grobovi pandan moškim knežjim grobovom ter da so bili v obojih grobovih tudi statusni simboli. Čeprav je prepoznal knežje grobove obeh spolov, pa je povezoval z vodilnim položajem starešin predvsem grobove z orožjem (Gabrovec 1987, 42, 52, 53, 61, 114). S tega vidika sta pomenljivi tudi interpretaciji izredno bogatih grobov iz Petilepa in Novega Pazarja.⁶ Zdi se, da je v interpretaciji dodan "a ne muškarcu" zaradi ustaljenega mišljenja, da pomenijo bogatejši grobovi predstavnike vodečega sloja, tu pa arheologi tradicionalno niso pričakovali žensk (Rega 1997, 242), predvsem pa ne na položaju plemenskih poglavark, zato ni presenetljiv zapis v sklepnih besedah, ki prezre Vasićevo interpretacijo groba kneginje in grob interpretira kot moški.⁷

Morda je pripisovanje današnjih vzorcev družbam v preteklosti najbolj transparentno v Garašaninovi interpretaciji načina pokopa v skupini Belotić – Bela Crkva v četrtem delu *Praistorije* (1983, 711, 712). Milutin Garašanin je namreč več desetletij po izkopavanjih in primarni objavi popolnoma spremenil prvotno interpretacijo zaporedja pokopov v gomili 1 iz Bele Crkve. Pozneje opravljene antropološke analize so pokazale, da je bila v grobu, do tedaj interpretiranem kot osrednji grob, pokopana ženska, zato je avtor spremenil interpretacijo in postavil tezo o prvotnem pokopu moškega in poznejšem žrtvovanju ženske. Zdi se, da je avtor priredil prvotno interpretacijo z namenom, da bi obdržal hipotezo o moškem pokopu v centralnih grobovih gomil, implicitno pa tudi o patriarhalnosti skupnosti skupine Belotić – Bela Crkva.⁸

Uporaba današnjih vzorcev v razlagah življenja v preteklosti je razvidna tudi v sestavi grafičnih prilog, kjer imajo posebno mesto risbe orožja, ter v uporabi arheološkega diskurza, pri nas značilnega za povezavo arheologije s paradig-

⁶ "Zbog nedostatka oružja pretpostavlja se da blago pripada ženi, a ne muškarcu, no s obzirom na nedovoljnu istraženost tumula na ovo pitanje nije moguće sigurno odgovoriti. ... Čitav nalaz se može tretirati kao grobni prilog jednog značajnog plemenskog glavara – kneginje ili kneza (Vasić 1987, 645, 646) ..."

⁷ "Samo rijetko nalazimo na prave kneževske grobove tipa Novi Pazar, kada je u sistemu starješinstva očita prevlast moćnog kneza, koji je to mjesto izborio zahvaljujući svojim posebnim vezama (Gabrovec, Čović 1987, 918, 919) ..."

⁸ Primerjaj objave Garašanin & Garašanin 1956/57; Garašanin, D. 1972; Garašanin, M. 1973; Garašanin, M. 1983.

mo kulturne zgodovine, kjer so dane artefaktom skoraj dinamične lastnosti, medtem ko je človek predstavljen zelo statično.

Druga značilnost arheološkega diskurza pa ni le premalo razdelan družbeni kontekst, z uporabo na pogled izrazito nevtralnega diskurza se zamegljuje podoba spolov oz. se le-te odstranijo iz diskurza in s tem tudi iz same preteklosti. Nesistematična in nejasna uporaba družbenih kategorij ter odsotnost oziroma šibkost družbene teorije v *Praistoriji*, na kateri bi lahko temeljila interpretacija, posledično neogibno vodi do neopoljene interpretacije.

Z analizo predstavitve družbe v *Zakladih* smo skušali ugotoviti, ali obstaja razlika v primerjavi z interpretacijami v *Praistoriji*. Pokazalo se je, da je ta skoraj zanemarljiva, družbene interpretacije so namreč skoraj identične. Paleolitske skupnosti so v *Zakladih* enako skopo kot v *Praistoriji* označene kot lovske skupnosti. V nasprotju z obširnejšimi družbenimi razlagami neolitskega dela v primerjavi z drugimi deli *Praistorije* družbena struktura neolitskih skupnosti v *Zakladih* sploh ni omenjena.⁹ Zato naj pa bi prišlo v eneolitiku do spremembe, ko se je izoblikoval bojevnikiški stan. V bronasti dobi bi naj bila družba egalitarna, spet naj bi prišlo do družbenih sprememb, družbena struktura pa ni predstavljena. V železni dobi naj bi bila osnovna družbena enota družina, te povezane v rodove, več rodov pa naj bi sestavljalo skupnost. Halštatska družba naj bi bila organizirana v več stanov ali slojev, med katerimi je izstopal vodilni, prvaki pa naj bi bili na vrhu družbene lestvice. Za latensko družbo naj bi bila značilna enakopravnost knežjega sloja po spolih, druge družbene karakteristike pa niso opisane.

Največji napredek v primerjavi s stanjem raziskav, predstavljenim v *Praistoriji*, je bil narejen v slovenski arheologiji na področju analiz strukture halštatske družbe. Predvsem na podlagi študij Bibe Teržan je bila omogočena poglobljena predstavitev halštatske družbe,¹⁰ medtem ko je družba v predstavitvah drugih obdobj predvsem zaradi stanja raziskav družbe in spolov drugih prazgodovinskih obdobj dokaj zanemarljena.

⁹ Sklepali bi lahko, da je izpustitev družbenih razlag povezana z majhnim številom odkritih in izpovednih paleolitskih in neolitskih najdišč, vendar naj opozorimo, da so v eneolitskem in latenskodobnem delu *Zakladov* za predstavitev družbene strukture s pridom uporabljene vzporednice zunaj Slovenije, npr. Vučedol in Nemčija (Aubelj 1999, 59, 161).

¹⁰ Raziskave halštatske družbe so bile z njenim delom prvič postavljene v ospredje, postale so sistematičnejše, uvedena je bila metoda tabelarične primerjave kombinacij grobnih pridatkov ter grupiranja določenih kombinacij na nekropolah. Za obširen seznam publikacij Bibe Teržan glej članek Staneta Gabrovca (1999), v katerem je predstavil poveljno arheologijo starejše železnodobne arheologije v Sloveniji. Študije temeljijo na grobnih kontekstih, zato se postavlja v povezavi s kritikami poprocesne arheologije in arheologije spolov vprašanje, kakšno je bilo v halštatu dejansko razmerje med naselbinsko in grobiščno skupnostjo ter v kolikšni meri lahko odgovorimo na vprašanje oblike družbene strukture skupnosti na podlagi analiz grobišč, ki so bila podrejena kulturnim predpisom. V zadnjih desetletjih je bil postavljen dvom o objektivnosti metode določanja spolov po pridatkih (cf. Härke 1997). Da je tovrstna metoda sporna, je razvidno iz primerjav analiz grobišč, kjer je bilo določanje biološkega spola pokopanih mogoče, kot sta npr.

Medtem ko Teržanova svoje izsledke podaja z veliko mero previdnosti zaradi pomanjkanja trdnih dokazov, pa je Dular v svoji predstavitvi družbe njeno zadržanost izpustil ter predstavil nekatere rezultate njenih analiz kot dejstvo. Biba Teržan v svojih raziskavah izhaja predvsem iz analiz grobnih kontekstov in ikonografije situlske umetnosti, v kateri vidi prevzem grške in etruščanske mitologije in simbolike, kar utemeljuje z bližino mediteranskega sveta, z upodobitvami na grških vazah in z opisi v homerskem epu: "*Kar je v grobnem ritualu naznačeno, je na vazah povedano v sliki in v epu označeno z besedami* (cf. Gabrovec 1999, 185 – 188)." Študije Bibe Teržan v slovenski arheološki stroki niso naletele na kritike, Stane Gabrovec pa stanje raziskav povzame (1999, 188): "*Gotovo še ostaja vprašanje, kako in koliko je bila situlska pripoved s svojo mitološko in simbolno govorico vodilnemu halštatskemu krogu, ki jo je sprejel, razumljiva, koliko je nanjo navezal svojo pripoved, pripoved svojega rodu, koliko je pomenila živo in razumljivo govorico tudi njegovi rodovni skupnosti. Koliko je torej oblikovala in utrjevala tudi družbeno skupnost.*"

Analiza bogate slikovne opreme *Zakladov* s stališča reprezentiranosti "spolno specifičnih artefaktov" je razkrila, da so v večjem številu predstavljeni predmeti, ki jih avtorji povezujejo z moškimi. Tendenco poudarjanja pomena tradicionalno moškim pripisanih dejavnosti, kot so lov, kovinarstvo in bojevnništvo, zasledimo iz analize grafičnih prilog. Razvidno je, da so v grafičnih prilogah predmeti, interpretativno povezani z "moško" sfero, močno nadreprezentirani, s čimer je implicitno podkrepljena obstoječa stereotipna podoba o vlogi moških in delitvi moči v prazgodovinskih družbah. Zaradi podreprezentiranosti grafičnih prilog in zaradi pomenljivo majhne številčne zastopanosti predmetov, povezanih z "drugim" spolom, navsezadnje pa tudi zaradi uporabe "nevtralnega" znanstvenega jezika, so npr. bronastodobne ženske prikazane v močno zapostavljeni vlogi, čeprav v Sloveniji pravzaprav ne poznamo družbenih študij zgodnje- in srednjebronastodobnih družb, ki bi dokazale obrobno vlogo žensk.

Izjema je predstavitev mlajše železne dobe, saj so predmeti, interpretativno povezani z "žensko" sfero, grafično močno nadreprezentirani, razloge za ta pojav pa lahko morda vidimo tudi v nenavadni Božičevi zasnovi teksta, ki je za siceršnji diskurz *Zakladov* nenavadno. Ta je v primerjavi s teksti drugih avtorjev veliko bolj usmerjena k predstavitvi družbe in življenja ljudi prazgodovinskih skupnosti, kar v veliki meri ustreza predstavljenim željam ustvarjalcev publika-

grobišči v Volčjih Njivah na Dolenjskem (Gabrovec 1956) in v Sv. Barbari pri Jelarjih na Krasu (Montagnari Kokelj 1996), na kar je bilo opozorjeno na več mestih (Mason 1996; Novaković 2001). Mason je tako namesto v slovenski arheologiji uveljavljenih sintagm moškega in ženskega groba raje uporabljal "tipološko moški grob" oz. "tipološko ženski grob" (Mason 1996). Podobno se je Novaković distanciral od predstave, da je populacija, zastopana v določenem grobišču, identična tisti, ki je živela na naselbini, ter uvedel pojma "grobiščna" in "naselbinska skupnost" (2001).

cije na njeni spletni predstavitvi. Pomanjkljivosti teksta vidimo predvsem v šibkih družbenih razlagah družbeno precej izpovednih pojavov, ki se kažejo v strukturi grobišč, kot so ločena grobišča ali drugačen način pokopa za oba spola, razloge za pomanjkanje razlag pa lahko vidimo v slabi raziskanosti latenskega obdobja v Sloveniji, predvsem pa v kulturnozgodovinski tradiciji slovenske železnodobne arheologije, ki do pred kratkim ni bila usmerjena v analize družbe.

Pregled uporabljenih družbenih kategorij po obdobjih, tako v *Praistoriji* kot v *Zakladih*, je pokazal, da so bile različne stopnje kulturne evolucije skozi čas uporabljene precej nejasno. Interpretacije družbene strukture v analiziranih delih so problematične, da nekatere stopnje kulturne evolucije niso podrobneje definirane kot npr. paleolitske skupnosti, kot so poimenovane v *Praistoriji*. Iz pregleda teorije kulturne evolucije je razvidno, da je zaporedje družbenega razvoja, prikazano v *Praistoriji*, nenavadno. Koncept rodovno-plemenske ureditve je namreč v uporabi za oznake družbene ureditve, vse od neolitika naprej. Če namreč sprejmemo eno glavnih premis kulturne evolucije po Herbertu Spencerju, konstanten progresiven razvoj (cf. Fellner 1990), je identična označitev družbenih ureditev neolitskih, eneolitskih, bronasto- in železnodobnih skupnosti, ki so v dolgem časovnem obdobju doživele veliko sprememb, precej dvomljiva. V interpretirani spremembi eneolitske, pa tudi bronastodobne, družbene strukture, povezani z uvajanjem kovin, ki naj bi vodilo k izoblikovanju višjega sloja, t. i. knezov ali *princepsov*, lahko morda vidimo približevanje k neoevolucionističnemu konceptu t. i. poglavarskega sistema (an. *chiefdom*). Kljub privlačnosti tovrstne povezave z neoevolucionističnimi stopnjami kulturne evolucije pa je tovrstna interpretacija lahko le približna, saj avtorji in avtorice *Praistorije* tudi v železnodobnem delu niso opustili rodovno-plemenske ureditve. Zdi se, da za neolitsko obdobje prevladuje mnenje, izhajajoče iz splošno sprejetih tez in del Marije Gimbutas, da je bila družba egalitarna in matriarhalna, z uvajanjem kovin in vdorom Indoevropejcev pa bi naj se razvile patriarhalne, razslojene družbe. Čeprav so avtorji očitno predvideli zamenjavo družbene ureditve, pa se je koncept rodovno-plemenske družbe uporabljal vse do rimskega obdobja.

Primerjava *Praistorije* s Pittionijevo *Urgeschichte des Österreichischen Raumes* (Pittioni 1954) pokaže, da je bila v petdesetih letih 20. stol. uveljavljena predstavitev s poudarkom na predstavitvi kronologije in tipologije, medtem ko je bila družba omenjena le v glavnih obrisih, spola pa povsem neproblematizirana. Primerjava z britansko publikacijo *Prehistoric Europe* (Champion et al. 1984) iz osemdesetih let 20. stol. pa je pokazala, da so jugoslovanski arheologi in arheologinje uporabljali podobne interpretacije železnodobne družbe kot njihovi britanski kolegi (Champion et al. 1984, 290–293). Morda lahko torej

sklepamo, da je pomanjkanje interesa za raziskave družbe in spolov simptomatično ne le za arheologijo v nekdanji Jugoslaviji, temveč tudi širše.

SKLEP

Kritična refleksija dveh sintetičnih del, *Praistorije jugoslovenskih zemalja* in *Zakladov tisočletij*, z vidika predstavitev družbe in spolov je pokazala, da do konca 70. let 20. stol. vprašanjem družbene strukture ni bila namenjena večja pozornost. Arheologi in arheologinje so se v analizah prazgodovinske družbene strukture ob uporabi bolj ali manj implicitnih preslikav današnjih družbenih vzorcev posluževali tudi etnografskih analogij, v veliki meri pa tudi historičnih modelov, predvsem homerskega modela.

Analiza raziskav prazgodovine v obdobju nekaj desetletij na območju nekdanje Jugoslavije s poudarkom na zgodovini arheologije v Sloveniji je pokazala na pomemben vpliv poteka in usmerjenosti raziskav posameznih obdobja za razvoj analiz družb in spolov. Paleolitske raziskave so se npr. oprle predvsem na naravoslovne metode, posledično pa danes izstopa alarmantno slabo stanje družbenih raziskav tega obdobja. V nasprotju s to "belo liso" pa smo zaznali vrh raziskav družbe in spolov v halštatski arheologiji. Analize strukture družbe so od konca sedemdesetih let 20. stol. pogostejše v slovenski halštatski arheologiji kot v raziskavah drugih obdobja. Razloge za obširno predstavitev spolov in družbe v *Zakladih* lahko verjetno vidimo v dobri raziskanosti halštata v Sloveniji, pa tudi v tradicionalno velikem pomenu halštata v slovenski arheologiji.

Iz pregleda je razvidno, da ima prazgodovinska arheologija v Sloveniji tradicijo raziskovanja družbenega ustroja družb v preteklosti, ki pa je postalo šele v zadnjih desetletjih in le v delih redkih posameznikov in posameznikov sistematično ter postavljeno v ospredje raziskovalnih vprašanj. O prvih eksplicitnih raziskavah družbene (in spolne) strukture v slovenski arheologiji lahko govorimo šele od druge polovice 80. let, gre pa predvsem za analize grobišč.

Kljub različni zgodovini raziskav posameznih obdobja lahko povzamemo, da je bilo doslej vprašanjem identitete, spola in družbe namenjene premalo pozornosti. Velike razlike v usmerjenosti raziskav posameznih obdobja in določena zaprtost za arheologijo spolov, ki je drugod že desetletja del mainstream arheologije, pogojujejo med drugim izrazite razlike v stopnji raziskanosti družb, pa tudi zavračanje določenih metodoloških in teoretskih pristopov. Prav ti pa bi lahko z upoštevanjem lastnih teorij in metodologij bistveno pripomogli k nadaljnjim, bolj poglobljenim raziskavam prazgodovinskih družb in spolov. Povezava z arheologijo spolov je v slovenski arheologiji precejšnja redkost. Zaradi potreb po uvedbi nove arheološke discipline so tovrstne raziskave za zdaj pred-

vsem refleksije dosedanega dela. Le prek (samo)refleksije dosedanega dela lahko namreč prepoznamo potrebo po novih razlagah, usmerjenih tudi na vprašanja družbe in spolov, ter jih postopno vključimo med že obstoječe.

Zavedati se je treba, da je raziskovanje spolov in družb v prazgodovini aktualno početje ne le s stališča razvoja arheologije, temveč tudi s stališča sodobnih vlog spolov. Subjektivne interpretacije prazgodovinskih spolov so namreč pogosto izrabljene za opravičevanje današnjih spolnih ureditev, te pa za razlaganje spolnih vlog v preteklosti (Sørensen 2000; Conkey, Spector 2000). "Nevturalen" diskurz takšnih razlag ne rešuje, ampak problem le še pogloblja.¹¹

LITERATURA:

- AUBELJ, Bronislava (ur.) (1999): *Zakladi tisočletij: zgodovina Slovenije od neandertalcev do Slovanov*, Modrijan, Ljubljana;
- BABIĆ, Staša (2002): "Still innocent after all these years? Sketches for a social history of archaeology in Serbia". – V: Peter F. BIEHL, Alexander GRAMSCH, Arkadiusz MARCINIAK (ur.), *Archäologien Europas / Archaeologies of Europe. Geschichte, Methoden und Theorien / History, Methods and Theories, Tübinger Archäologische Taschenbücher* 3, str. 309–321;
- BATOVIĆ, Šime (1979): "Jadranska zona", *Praist. jug. zem.* II, str. 473–633;
- BENAC, Alojz (ur.) (1979 – 1987): *Praistorija jugoslavenskih zemalja I – V*, Svetlost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo;
- BENAC, Alojz (1979a): "Predgovor". – V: *Praist. jug. zem.* I, str. 9–12;
- BENAC, Alojz (1979b): "Prelazna zona". – V: *Praist. jug. zem.* II, str. 363–469;
- BRUKNER, Bogdan (1979): "Körös – grupa". – V: *Praist. jug. zem.* II, str. 213–226;
- CHAMPION, Timothy, GAMBLE, Clive, SHENNAN, Stephen, WHITTLE, Alasdair (1984): *Prehistoric Europe*, London;
- CONKEY, Margaret W., SPECTOR, Janet D. (2000): "Arheologija in študije spolov". – V: Kelley HAYS-GILPIN, David S. WHITLEY (ur.) 2000, *Arheologija spolov*, ŠKUC, Ljubljana, str. 31–137;
- DOMMASNES, L. H. (1992): "Two decades of women in prehistory and in archaeology in Norway: a review". *Norwegian Archaeological Review* 25/1, str. 1–14;
- FELLNER, Robert (1990): "The problems and prospects of cultural evolution". *Papers from the Institute of Archaeology. University College London* 1, str. 45–55;
- GABROVEC, Stane (1956): "Ilirska gomila v Volčjih Njivah". *Arheološki vestnik* 7/1–2, str. 62–130;
- GABROVEC, Stane (1984): "Merhartova sola in njen pomen za slovensko arheologijo. Skica za študijo". *Arheo* 4, str. 5–10;
- GABROVEC, Stane (1987): "Dolenjska grupa". – V: *Praist. jug. zem.* V, str. 29–119;
- GABROVEC, Stane (1999): "50 Jahre Archäologie der älteren Eisenzeit in Slowenien". *Arheološki vestnik* 50, str. 145–188;
- GABROVEC, Stane, ČOVIĆ, Borivoj (1987): "Zaključna razmatranja". – V: *Praist. jug. zem.* V, str. 901–928;
- GARAŠANIN, Draga (1972): "Bronzano doba Srbije", *Bronzano doba Srbije*, Narodni muzej, Beograd, 1972;
<http://www.rastko.org.yu/arheologija/dgarasanin-bronza.html> (19. 11. 2002);
- GARAŠANIN, Milutin (1973): *Praistorija na tlu SR Srbije*. Srpska književna zadruga, Beograd;
- GARAŠANIN, Milutin (1983): "Grupa Belotić – Bela crkva". – V: *Praist. jug. zem.* IV, str. 705–718;
- GARAŠANIN, Milutin, GARAŠANIN, Draga (1956/1957): "Iskopavanje tumula u Belotić – Bela Crkva (Zapadna Srbija)". *Zbor. Nar. muz. Beog.* 1, str. 17–50;
- GILCHRIST, Roberta (2000): "Arheologija žensk? Politični feminizem, teorija spolov in historični revizionizem", v: Hays-Gilpin, Kelley, Whitley, David S. (ur.) 2000, *Arheologija spolov*, str. 139–167;

¹¹ Prispevek temelji na diplomskem delu z naslovom Podoba spolov v arheološki literaturi: primer Praistorije jugoslavenskih zemalja in Zakladov tisočletij, ki jo je avtorica zagovarjala leta 2003 na Oddelku za arheologijo Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.

- GREIF, Tatjana (1997): "Prazgodovinska kolišča na Ljubljanskem barju. Arheološka interpretacija in poskus rekonstrukcije načina življenja", *Arheo* 18;
- HÄRKE, Heinrich (1997): "The Nature of Burial Data" – V: JENSEN, Claud Kjeld, NIELSEN, Karen Hailund (ur.), *Burial & Society. The Chronological and Social Analysis of Archaeological Burial Data*, Aarhus University Press, str. 19–27;
- HAYS-GILPIN, Kelley, ROBERTS, Susan Carroll (2001): *Gender Archaeology. A Bibliography*, <http://jan.ucc.nau.edu/gender2000/biblio/genderbib2001.html> (14. 3. 2002);
- HODDER, Ian, LOUISE, Anita (1998): "Discussions with the Goddess community", *Çatalhöyük. Excavations of a Neolithic Anatolian Höyük*, <http://catal.arch.cam.ac.uk/catal/goddess.html> (3. 9. 2002);
- HUTTON, Ronald (1997): "The Neolithic great goddess: a study in modern tradition". *Antiquity* 71, str. 91–99;
- MASON, Philip (1996): *The Early Iron Age of Slovenia*, *BAR Int. Ser.* 643;
- MESKELL, Lynn (1995): "Goddess, Gimbutas and 'New Age' archaeology". *Antiquity* 69, str. 74–86;
- MONTAGNARI KOKELJ, Emanuela (1996): "La necropoli di S. Barbara presso il castelliere di Monte Castellier degli Elleri (Muggia – Trieste)". *Aquil. Nos.* LXVII, str. 9–46;
- MOORE, Jenny, SCOTT, Eleanor (ur.) (1997): *Invisible People and Processes. Writing Gender nad Childhood into European Archaeology*. London, New York;
- NOVAKOVIĆ, Predrag (2001): *Prostorska in pokrajinska arheologija: študija na primeru Krasa*. Filozofska fakulteta, Ljubljana, doktorska disertacija;
- NOVAKOVIĆ, Predrag (2002): "Archaeology in five states – A peculiarity or just another story at the crossroads of 'Mitteleuropa' and the Balkans: A case study of Slovene Archaeology". – V: Peter F. BIEHL, Alexander GRAMSCH, Arkadiusz MARCINIAK (ur.), *Archäologien Europas / Archaeologies of Europe. Geschichte, Methoden und Theorien / History, Methods and Theories*, *Tübinger Archäologische Taschenbücher* 3, str. 323–352;
- PITTIONI, Richard (1954): *Urgeschichte des Österreichischen Raumes*. Franz Deuticke, Dunaj;
- SØRENSEN, Marie Louise Stig (2000): *Gender Archaeology*. Polity Press;
- ŠPRAJC, Ivan (1982): *O razmerju med arheologijo in etnologijo*, *Knjižnica Glasnika Slovenskega etnološkega društva* 5.
- TERŽAN, Biba (1983): "Ivan Šprajc. O razmerju med arheologijo in etnologijo". *Arheo* 3, str. 50–51;
- VASIČ, Rastko (1987): "Kneževski grobovi iz Novog Pazara i Atenice". – V: *Praist. jug. zem.* V, str. 644–650;
- VELUŠČEK, Anton (1999): "Neolitske in eneolitske raziskave v Sloveniji". *Arheološki vestnik* 50, str. 73–79;
- YOFFEE, Norman (1993): "Too many chiefs? (or, Safe texts for the '90s)", *Archaeological Theory: Who sets the Agenda?*, Cambridge University Press, Cambridge, str. 60–78;
- ZAKLADI = Božič, Dragan et al., *Zakladi tisočletij*, <http://www.zrc-sazu.si/iza/Si/pageloader.html> (3. 5. 2002).